

БАЛИ-МАСКАРАДИ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті простежуються шляхи поширення європейської аристократичної традиції костюмованих балів-маскарадів на землях України та Росії. Середньовічна святкова розвага північної еліти поступово демократизувалася і стала надбанням більш широких верств міського населення.

Ключові слова: маскарад, маска, карнавал, Масляна, танці, розваги.

В статье прослеживаются пути распространения европейской аристократической традиции костюмированных балов-маскарадов на землях Украины и России. Средневековое праздничное развлечение господствующей элиты постепенно демократизировалось и стало достоянием более широких слоев городского населения.

Ключевые слова: маскарад, маска, карнавал, Масленица, танцы, развлечения.

The article retraces the ways of spreading the European aristocratic tradition of fancy-dress masked balls on the lands of Ukraine and Russia. The medieval festive amusement has been gradually democratized and has become the acquisition of wider sections of urban population.

Keywords: masquerade, mask, carnival, Shrovetide, dances, amusement.

Маскарад (фр. – *mascarade*, італ. – *maskarate*) – костюмований бал з масками – виник як аристократична версія та антитеза середньовічного карнавалу. Середньовіччя – суперечлива доба, яку можна охарактеризувати як темні часи, сповнені дикості й фанатизму, і як оригінальну цивілізацію з притаманними їй етикетом, складною символікою, розвинутою системою церковних і світських ритуалів. Люди цієї доби яскраво й гостро відчували смак життя, постійно очікуючи кінця світу, вони відрізнялись особливою емоційною вразливістю, високо цінували публічність і видовищність. Представники знаті демонстративно акцентували своє багатство і соціальний статус через одяг, коштовності, пишні кортежі тощо, тоді як бідні не соромилися виставляти напоказ свою вбогість і жебрацтво. Зі зміцненням феодально-державного суспільства істотна різниця між багатіями й бідними дедалі виразніше виявлялася не лише в матеріальному побуті, але й у сфері задоволення духовних потреб і життєвих насолод.

Як свідчать історичні джерела, перші масковані зібрання знаті, не змішані з натовпом простолюду, відбувалися при королівських дворах Франції, Іспанії, Італії, Польщі здебільшого під час карнавальних веселощів [див.: 11].

Коли і як бали-маскаради потрапили в культурний простір України? Відомо, що

й тут існували автохтонні традиції обрядового рядження, але не вони послужили підґрунтям для появи досліджуваного нами явища. На відміну від католиків, православним загалом не характерний звичай відзначення карнавалу з його публічними веселощами й театралізованими процесіями. Для українців кульмінацією всього святкового народного календаря, що вирізняється особливою насиченістю, драматизованими обходами, іграми й виставами з масками, здавна вважається не Масляна, а Різдвяно-новорічні свята, які тривали від 24 грудня до 6 січня за старим стилем.

Важливо наголосити, що на теренах України, як прикордонній смузі між католицьким Заходом і православним Сходом, зіштовхнулися дві ідеологічні концепції сприйняття сміху й святкової розваги. За спостереженнями Ю. Лотмана і Б. Успенського, у культурі Заходу сміх ніби відокремлений невидимим бар'єром від релігійних та етичних норм. Натомість православний Схід оцінює сміх немовби зсередини та знизу. Тому цей сміх належить «антисвіту» і вважається гріховним та блюзнірським [14, с. 156]. Непримириме ставлення діячів східної церкви до сміху й різних розваг добре ілюструють погляди відомого українського полеміста кінця XVI ст. І. Вишенського. Як апологет чернечого подвигу, він уважав, що «думки про вічне життя ніколи не спо-

добитися бачити розум, котрий блудить у сміхах, лайці, марнослів'ї, в кунштах, блазенствах, глумуваннях» [3, с. 43].

Немає сумнівів у тому, що саме через «польський коридор» в Україну прийшло багато нових соціальних і культурних досягнень Західної Європи доби ренесансу і бароко, а серед них – традиції міського самоуправління, магдебурзьке право, шкільна освіта, книгодрукування, модерні віяння в архітектурі, малярстві й скульптурі тощо. Вестернізації християн східного обряду суттєво сприяла Берестейська унія (1595–1596), унаслідок якої в «низовий» релігійний побут українців поступово впроваджувалися латинські стереотипи й моделі святкової поведінки, такі як вертеп, обходи із зіркою та ін. Повернута, за словами Д. Чижевського, обличчям на Захід Україна, на відміну від допетровської Росії, раніше ознайомилася зі світською розвагою європейської аристократії – балами й балами-маскарадами. Провідниками цих модних віянь на східних кресах Речі Посполитої виступали представники багатих і знатних магнатських династій польського та руського походження: Вишневецькі, Заславські, Збараські, Конецпольські, Острозькі, Потоцькі, Радзивіли, Сангушки, Чорторийські та ін. У своїх фортецях-замках і світських палацах, побудованих італійськими й французькими архітекторами, вони заводили обстановку й етикет життєдіяльності, що своєю пишністю мало в чому поступалися розкішним королівським резиденціям Парижа та Варшави. Деяке уявлення про велич цих споруд дають рештки таких архітектурних комплексів України, як Ужгородський, Мукачівський, Збараський, Золочівський, Олеський замки, палаци Львова, Жовкви, Підгаєць та ін. На бучних бенкетах і святах під мерехтіння сотень канделябрів польське панство вигадувало елегантні «па» мазурки, польки й полонезу, які згодом увійшли до «золотого фонду» європейського танцювального мистецтва.

Перше документальне свідчення про маскарад у Києві знаходимо в мемуарах Патрика Гордона. Описуючи своє перебування в місті над Дніпром упродовж 1684–1685 років, цей офіцер-ірландець, відряджений царським урядом в Україну для ведення фортифікаційних робіт, неодноразово згадує про різні свята. У його

зображенні вони постають, звичайно, у чітко визначеній елітарній редакції, оскільки П. Гордон підтримував найтісніші стосунки з місцевою адміністрацією та правлячою верхівкою. Завдяки спілкуванню з іноземцями в побуті київської аристократії активно прищеплювалися традиції західноєвропейських урочистостей. Зокрема, П. Гордон згадує про феєрверк, влаштований у день Різдва для гостей боярина, про святкові салюти з гармати. Особливий інтерес для нас становить запис щоденника від 28 грудня 1684 року: «Увечері всі були в Гордона, який давав бал-маскарад, що тривав майже до ранку» [цит. за: 8, с. 16]. Різдвяні веселощі продовжувалися й наступного дня: «Товариство було в нижньому місті в бурмістра Івана Ностиця, звідки прийшли до Гордона і в нього танцювали до півночі» [8, с. 16]. Виписки із цитованого щоденника в цілому дозволяють стверджувати, що за часів гетьманування Івана Мазепи ініціатива в проведенні аристократичних свят з танцями належала іноземцям, тоді як місцеве панство віддавало перевагу «сидячим» формам дозвілля за багато накритим столом.

Процеси запровадження західних форм культури на теренах православного Сходу значно пошквалилися за часів правління Петра I. Намагаючись європеїзувати патріархальну країну, він проводив рішучі реформи в усіх сферах життєдіяльності держави, насильно, у наказному порядку вводив у побут дворянства звичаї, стереотипи поведінки та моди європейської знаті. До широкої програми «перетворень» належала й популяризація публічних маскарадів, які виконували репрезентативно-пропагандистські функції. Особливо пишністю вирізнялися масові видовища, організовані 1722 року з нагоди річниці Ништадтського миру й перевезення бота Петра I з Москви до Санкт-Петербурга.

Кожний із цих маскарадів, незалежно від періоду року, проходив просто неба й полягав у театралізованій процесії, що включала до 1000 учасників, які йшли пішки, їхали верхи або пересувалися на спеціальних кораблях-колісницях. Костюмовані фігури були різноманітними: міфологічні – Бахус, Нептун, Сатир; історичні – давньоруські князі, Сципій Африканський; священнослужителі – князь-папа, кардинали, абати, єзуїти, півчі у

вбранні «халдеїв»; етнографічні – японці, індійці, татари, турки, поляки; вбиралися також у маски тварин і героїв італійської народної комедії. Цікаво, що сам Петро I і його дружина, дотримуючись принципів карнавальної інверсії, завжди виступали в цих святкових імпрезах у селянському або солдатському одязі [докладніше див.: 4, с. 360–364].

XVIII вік небезпідставно вважають «граючим століттям». Церемоніально-ігрова стихія, у якій постійно жили королівські двори Парижа й Відня, служили прикладом для інших монархічних столиць Європи. Наслідуючи цей приклад, у Санкт-Петербурзі поряд з маскарадною процесією отримав прописку й аристократичний бал-маскарад. Правила й етикет цієї нової форми розваги спочатку були невідомі «вищому світу», і тому їх доводилося пояснювати та регламентувати. Показове в цьому сенсі офіційне «Оголошення» до публічного маскараду 1751 року, підготовлене гофмаршалом Нарішкіним при дворі імператриці Єлизавети Петрівни. Документ містить ряд цікавих подробиць, тому його варто навести з деякими купюрами. «Ея импер. величество изволило указать имяннымъ своего императорского величества указомъ в нынѣшнемъ декабрѣ мѣсяцѣ послѣ высочайшего Торжества рождением ея императорскаго величества, то есть по прошествіи 18 числа, при дворѣ ея императорского величества быть публичному маскараду противъ таковыхъ, каковы прежде были, на который пріѣздъ имѣтъ всѣмъ придворнымъ и знатымъ персонамъ и чужестраннымъ и всѣму дворянству с фамиліями, кроме малолѣтних, точію въ однихъ только домахъ <...> какъ мужска, такъ и женска полу. И притомъ, чтобъ всѣ были в баутахъ, которые-бы были до самой маски, чтобъ щекъ и шеи не было-бы видно и для того отнюдь оныхъ баутовъ не было-бы сдѣланныхъ изъ флеровъ и женскому полу быть въ малыхъ фишбенах. А кромѣ онаго сорту маскарадного платья никакого другаго одѣянія не употреблять <...> И чтобъ на ономъ маскарадномъ платьѣ мишурнаго убранства и въ тѣхъ убранствахъ хрусталеи нигдѣ не было, да не имѣтъ-же при себѣ никакихъ оружіи; и кто не дворянинъ, тотъ-бы во оный маскарадъ быть не дерзиль под опасеніемъ штрафа» [19, с. 220–221].

Отже, можемо констатувати, що вже із середини XVIII ст. в імператорському Санкт-Петербурзі, як і в інших європейських столицях, бали-маскаради стають характерною рисою культури й побуту «вищого світу». Варто звернути увагу і на згадану в цитованому «оголошенні» заборону носити при собі зброю. Річ у тім, що в атмосфері святкового збудження й анонімності масових зібрань «під маскою» нерідко траплялися різні неприємні ексцеси. Широкого розголосу, зокрема, набула трагічна подія, що сталася 16 березня 1792 року: під час балу-маскараду в стокгольмській опері був смертельно поранений король Густав III, який став жертвою змови ворогів-аристократів. Прикметно, що в католицькій резиденції – Відні, де до XVIII ст. буяли веселі вуличні карнавали, – цю традицію було штучно перервано.

Імператриця Марія-Терезія (1717–1780) з міркувань безпеки, а головне – боячись терористичних актів, «усім станам, також дворянам» під загрозою строгих штрафів заборонила носити маски на обличчі в публічних місцях. Як своєрідну компенсацію для дворянства влаштовували великосвітські бали в залах Гофбурга. Придворний етикет строго лімітував номенклатуру маскарадних образів, відсікаючи маски непристойні та маски з політичним підтекстом [22, S. 192].

Нерідко маскаради обмежувалися гендерним травестуванням: чоловіки переодягалися в жіноче, а жінки – у чоловіче вбрання, при цьому не одягали масок на обличчя. Подібні маскаради називалися «метаморфозами». Відомо, що дуже полюбляла вбиратися у військові строї імператриця Єлизавета. Уже в перші місяці свого правління вона встигла на придворних святах і маскарадах одягнути мундирі всіх своїх полків [див.: 10, с. 244].

У другій половині XVIII ст. у Північній Пальмірі намітилася тенденція до поступової демократизації запозичених із Заходу форм святкового дозвілля. Уже в роки правління Петра III почали влаштовувати так звані «вільні маскаради». Купивши квиток за 3 карбованці, люди різних станів, яким було закрито доступ до Зимового палацу, могли тут потанцювати, випити, повечеряти та пограти в карти.

Широкого розмаху культура маскарадів набула в «катерининську» добу, по-

значену розквітом «алегоричних» маскарадів. Грандіозний історичний маскарад під назвою «Торжествуюча Мінерва» був влаштований 1763 року в Москві на честь коронації Катерини II. Режисером цього помпезного торжества, у якому було задіяно 4 тисячі людей у масках і 200 колісниць, виступив відомий російський актор Ф. Волков. Створення супровідних віршів і хорів було доручено письменнику М. Хераскову та драматургу й поету О. Сумарокову. Цікаво, що для участі в цьому маскарадї спеціально привозили кращих танцюристів з гетьманської резиденції у Глухові.

Поширенню європейських моделей великосвітської розваги на просторах Російської імперії сприяли ритуалізовані помпезні подорожі правлячих осіб з великим почтом царедворців. Відомо, що після ліквідації Запорозької Січі (1775) і приєднання Кримського ханства до Російської імперії (1783) Київ став транзитним центром на шляху пересування царського двору з півночі на узбережжя Чорного моря й назад. Спеціально для зручностей імператорської родини в місті над Дніпром був побудований величний Маріїнський палац. Кожний візит представників дому Романових до Києва обставлявся цілою низкою пишних церемоній. Так, під час славнозвісної подорожі Катерини II до Криму 1787 року вона затрималася тут зі своїм двором на три місяці. Щоденно відбувалися офіційні прийоми, бали, обіди, відвідини церков і монастирів. «Усі ці дні, – писала імператриця своєму німецькому кореспонденту Гримму, – ми провели в балах, святах, маскарадах, а сьогодні, у понеділок, настав, Слава Богу, піст і поклав кінець усій цій метушні» [цит. за: 7, с. 51–52].

Істориками культури помічено, що саме в роки правління Катерини II та її сина Павла на великосвітських зібраннях відбувся перехід від лицевих масок до маскарадних костюмів, колір яких міг строго регламентуватися. У цей самий період набули поширення маскаради на честь перемог російської зброї, як такий, наприклад, що відбувся з нагоди успішного штурму турецької фортеці Ізмаїл (1791).

Загалом XVIII століття можна визначити як час формування культури аристократичних балів-маскарадів у Росії, тоді як наступний XIX вік ознаменувався пишним

розквітом цього розважального жанру. Перемоги над турками й Наполеоном, поділи Польщі зробили Росію однією з найвпливовіших країн Європи. Зростаючу могутність і амбіції країни її правляча верхівка намагалася демонструвати й чисто зовнішньо – через архітектуру та пишність аристократичних святкових розваг.

У становій структурі російської монархічної держави провідну роль відігравало дворянство. Виключне становище цієї верстви наголошувалося через відокремленість і навіть замкненість у власному середовищі. У дискурсі аристократично-дворянської культури бали посідали особливе місце як своєрідне громадське дійство й форма соціальної організації дворянського стану. Уміння гарно танцювати й вільно триматися в товаристві входило до обов'язкового кодексу благородних манер. «Але найбільша перевага танців, – наставляв свого сина англійський граф Честерфільд, – у тому, що вони завжди вчать тебе мати привабливий вигляд, гарно сидіти, стояти й ходити, а все це по-справжньому важливо для людини світської» [20, с. 10]. Складні танці кінця XVIII – першої половини XIX ст. вимагали хорошої хореографічної підготовки, тому виробленню відповідних навичок приділяли значну увагу. М. Давидом у своїх спогадах зазначає, що уроки танців, звичайно, проходили з дітьми з інших родин: «Підлітки обох статей завчасно навчалися не лише хорошим манерам і грації, але й мистецтву флірту» [цит. за: 15, с. 182].

Класичний великосвітський бал, яскраві описи якого знаходимо в поетичному романі О. Пушкіна «Євгеній Онегін» та в епопеї Л. Толстого «Війна і мир», проходив за певним, усталеним у дворянському побуті ритуалом. На межі XVIII–XIX ст. було прийнято відкривати бал *польським танцем*, або *полонезом*, який тривав близько 30 хвилин. Він увійшов у моду за часів Катерини II. Цей танець можна назвати урочистою процесією, під час якої кавалери й дами наближалися один до одного й розходилися, обмінюючись короткими фразами. Тому полонез нерідко називали «ходячою розмовою».

Наступним танцем був *вальс*, про який О.Пушкін писав:

Однообразный и безумный,
Как вихорь жизни молодой...

Хвилеподібні рухи вальсу, коли партнер, обхопивши даму за талію, кружляв її по залу, були ідеальними для романтичних відносин.

Мазурка, яка 1810 року потрапила в Росію з Парижа, вважалася серединою балу. Це швидкий імпровізований танець, що вирізнявся безліччю вибагливих «па». Дама в ньому рухалася плавно й граціозно, тоді як кавалер виявляв активність, роблячи стрибки-*антраша*, під час яких він мав тричі «вдарити ногою об ногу». Майстерне пристукування каблукми надавало мазурці особливого молодецького шарму. Тут знову можна процитувати О. Пушкіна:

Мазурка раздалась. Бывало,
Когда гремел мазурки гром,
В огромной зале все дрожало
Паркет трещал под каблуком,
Тряслися, дребезжали рамы...

Мазурку танцювали «в чотири пари», при цьому дозволялося вести світські розмови. З часом рисунок цього танцю став більш спокійним і граціозним. Напевне, у такий спосіб танцювали мазурку Вронський та Анна Кареніна з відомого роману Л. Толстого, дія якого відбувалася вже в добу паротягів.

Після мазурки наступала черга *контраданса*, або *кадрилі*. Якщо дозволяло приміщення, котраданс завершувався *галопом*. Зазвичай останнім номером програми балу був веселий *котільйон*. Це танець-гра з багатьма турами, де партнери обирали один одного за «якістю», кольором, якимись атрибутами, для чого учасникам роздавали букетики квітів, розетки, карти тощо.

На світських балах часів Олександра I, крім основних танців, могли виконувати й інші старовинні – *екосези*, *англези*, *польки*. Усе залежало від моди та смаків організаторів імпрези. Після танців, як правило, для гостей влаштовували вечерю, де їх пригощали шампанським, сухим вином та фруктами. Дворянський бал виконував не лише соціально-престижну, але й матримоніальну функцію. Це була школа спілкування, де фліртували, закохувалися, вибирали наречену або жениха.

На межі XVIII–XIX ст., після входження Правобережної України до складу Росії та утворення 1797 року Київської губернії, Київ став губернським містом, а зго-

дом – адміністративним центром усього так званого Південно-Західного краю. Ці важливі зміни політичного характеру в цілому сприяли піднесенню економіки та культури міста. Губернський Київ був нудним містом, де громадські розваги й веселощі лише зрідка порушували одноманітні сірі будні. Загалом культурні розваги киян того часу, зокрема у святкові дні, не відзначалися ні багатством, ні різноманітністю. Це стосується передусім представників так званого *beau monde* – «вищого світу», для яких дозвілля становило сенс життєдіяльності. Найхарактерніша форма проведення часу у свята для аристократії Києва – бали, що нерідко відбувалися в будинку-резиденції військового губернатора. Зі щоденника митрополита Серапіона від 30 серпня 1810 року довідуємося, що «з нагоди царських іменин був у військового губернатора М. О. Милорадовича хороший феєрверк із гарматною пальбою. І народу була тьма до півночі, і був бал, і пригощання “велике” всім» [7, с. 106].

Нетривалий період урядування М. Милорадовича (1810–1812) ознаменувався блискучими балами й шумними гуляннями, про які ще довго згадували київські старожили. Особливу популярність мали бали й раути, що їх влаштовували в Царському саду на Печерську, де публіку розважали музики, заховані в куртинах.

У 1811 році в Києві побував французький граф-рояліст де Лагард, який залишив спогади про відвідини велико-світського балу в київського генерал-губернатора: «Сади були ілюміновані до самого низу гір, і в хащах дерев сховані були хори музик, які надали цій прекрасній ночі якогось чарівного колориту. За декілька днів перед цим розіслані були гінці до дам, які майже всі тепер по селах. Генерал відкрив бал з однією з найчарівніших осіб, яку я бачив у житті, пані Давидовою, вродженою Аглаєю де-Грамон». Не менше вразила француза й вечеря. Пізно вночі публіці був запропонований концерт, у якому взяли участь іноземні артисти – скрипаль та віолончеліст. Потім танцювали до самого ранку. О 9 годині в сад було подано сніданок [7, с. 107].

Відомо, що для організації офіційних балів і раутів у «високоурочисті дні» з державної казни виділялися спеціальні кошти, але нащадок старовинного дворянського роду, заснованого вихідцями із

тягом року їх відбувалося в Києві сім. Особливим розмахом вирізнявся Хрещенський, або Контрактовий ярмарок, перенесений 1797 року з Дубно в Київ. Щорічно на нього з'їжджалися тисячі купців, поміщиків, промисловців з багатьох міст України, Росії та з-за кордону. Німець О. Гун, який побував на київських контрактах на початку 1800-х років, дивувався їх багатолюдності й зазначав, що «сміливо можна порівнювати Київ з Лейпцигом».

Контракти першої половини XIX ст. в Києві носили становий характер, обслуговували насамперед дворян, землевласників і поміщиків, тому в документах їх нерідко називали «контрактовим дворянським зібранням». Ця орієнтація на «вищі стани» відбивалася і на святково-розважальній програмі Контрактового ярмарку.

За традицією, він відкривався вранці молебнем і церковною процесією, увечері дворянство давало в Контрактовому будинку на Подолі бал на честь генерал-губернатора. Бали, що проходили тут у період ярмарку майже щоденно, відзначалися пишністю й розкошами. Можновладні магнати й поміщики – власники тисяч кріпосних душ – хизувалися один перед одним щедрістю й багатством. На одному з таких вечорів господар вітав кожную даму букетом за 10 польських злотих, на іншому лише цукерки обійшлися в 100 дукатів [7, с. 350]. Немов річка, лилося шампанське, бучне гуляння доповнювалося шаленою картярською грою, піл час якої за кілька годин гравець міг втратити батьківську спадщину або цілі маєтки із сотнями кріпосних селян. В аристократичних колах у ті часи казали: «Варшава танцювала, Краків молився, Львів захоувався, Вільна полювала, а старий Київ грав у карти» [7, с. 108–109]. На контракти провінційні дворяни привозили своїх доньок-відданиць, і в такий спосіб контрактові бали ставали справжніми «ярмарками наречених».

Споруджений на початку XIX ст. в стилі класицизму, Контрактовий будинок у Києві не раз ставав місцем урочистих прийомів і балів з нагоди приїзду до міста можновладних і коронованих осіб. У 1830 році, коли Київ відвідав імператор Микола I, хронікер зазначав: «1-го червня слухав обідню в Софійському соборі,

увечері відвідав бал, даний дворянством і громадянами в Контрактовому будинку» [7, с. 156]. Відомо, що під час цього візиту цар наказав місцевим урядовцям змінити польські мундири на звичайну чиновницьку форму загальноросійського зразка. Це нововведення було сприйнято негативно й послужило ще одним приводом невдоволення польських поміщиків і шляхти, яке вилилося невдовзі в повстання 1830–1831 років.

Центром зібрань вищої аристократії Києва був Дворянський клуб, заснований 1838 року. Святкові бали й маскаради становили головну статтю його прибутків. Протягом року їх влаштовувалося до сорока [7, с. 338]. Про культурні запити Дворянського клубу свідчить той факт, що він випишував лише одну газету – «Тигоднік». До участі у святкових та інших заходах цієї привілейованої установи допускали тільки її членів, коло яких визначалося становою належністю й щорічним внеском у сумі 25 карбованців. Громадська діяльність Дворянського клубу обмежувалася переважно грою в карти та більярдом.

Такою ж замкненою організацією зі своїми святами і традиціями був Купецький клуб Києва, який спочатку містився в Контрактовому будинку на Подолі, а згодом – у власному, спеціально збудованому помешканні на початку Хрещатика (нині – будівля Національної філармонії України). Тут влаштовували концерти, новорічні сімейні вечори, давали бали, які своїм блиском могли перевершити дворянські зібрання. Святкову атмосферу балу в Клубі купецького зібрання на межі 60–70-х років XIX ст. реалістично відобразив у повісті «Хмари» І. Нечуй-Левицький: «Оркестр ударив веселу польку, і музика полилась по залі й ніби вдарила електричними течіями по молодих нервах, по молодих душах. З усіх кінців зали посипались на паркет пари» [17, с. 248]. За свідченням письменника, уже в цей період бали влаштовували не лише в клубах, але й у приватних будинках заможних киян з нагоди іменин та інших сімейних свят.

За традицією, що прийшла із Західної Європи, маскарадним сезоном у Російській імперії вважався період від Нового року до Масляної включно. З початком Великого посту, згідно з релігійним канонам, бучні публічні розваги тимчасово

припинялися аж до Великодня. «Перший тиждень Великого посту – зазначає киевознавець Г. Григор'єв, – нагадував траурне похмілля: всі видовища й розваги були заборонені. Такий же порядок зберігався на четвертому і сьомому тижнях» [5, с. 128]. Календарна приуроченість маскарадів підтверджується документальними повідомленнями. Так, за спогадами харківського старожила, «з маскарадів найвидатніший був, як пригадую, у четвер на Масляній 1835 року, у будинку дворянського зібрання, у якому брало участь близько трьох сотень масок, у вишуканих багатих костюмах. Такі маскаради рідкість і в столицях, за відгуками багатьох» [цит. за: 2, с. 937].

З матеріалів «Київської старовини» дізнаємося про перебіг веселощів на балу в офіцерському клубі в м. Єлисаветграді (нині – Кропивницький) на початку XIX ст. Тут на Масляну для маскараду з обручів і паперу спорудили корабель без дна, у який помістили чотирьох дам і стільки ж кавалерів, вбраних веслярами. Інша колективна маска зображувала млин-вітряк, що його обертали сховані під ним три офіцери [21, с. 175].

Період Масляної як сезон балів характеризує й газета «Киевлянин» від 15 лютого 1866 року: «Давно вже не було в Києві такого шумного, веселого зимового сезону <...> Балів безліч: бал на балі їде, балом поганяє. Маскаради, концерти, порядна опера, пречудовий театр – усе є, чого тільки душа бажає». З цього ж повідомлення дізнаємося, що на костюмований бал, що його 1 лютого давав генерал-губернатор краю, «майже всі танцюючі дами з'явилися, одягнувшись маркізами, і ця вищого гатунку різноманітна одноманітність справляла чарівний ефект» [9].

Традиційним місцем «простонародних» масових святкових гулянь киян вважалася Володимирська гірка. Тут, за свідченням І. Нечуя-Левицького, на терасі біля пам'ятника св. Володимиру (встановлений 1853 р.) цілком безплатно й спонтанно веселились у свято й вихідні сільські заробітчани та мешканці пролетарських околиць міста. На ці зібрання, неначе на сільську «улицю», молоді люди приходили в народному вбранні, хлопці грали на балалайках українські пісні до танців і без особливих церемоній залицялися до дівчат [див.: 16, с. 88–89]. Наголошую-

чи соціальний контраст у сприйнятті танцювальних розваг, доречно згадати, що в українській народній свідомості, не без впливу церкви, вони отримали ірреальне, демонологічне забарвлення й нерідко асоціювалися з відьомським шабашем та відьомськими оргіями. По всій Європі були поширені уявлення про «відьомські кільця» – витолочені круги на траві, що їх вважали місцем танців відьом із чортами. Зображення балу нечистої сили під акомпанемент народних музик – бубняра й скрипаля – знаходимо серед етнографічних малюнків Ю. Павловича, які зберігаються в Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. У цій же серії малюнків звертає на себе увагу ескізний сюжет «Аристократичний бал», де присутні ті ж самі музика, але замість чортів і відьом хвацько витанцювують чоловіки у фраках та жінки у широких бальних сукнях [див.: 1, арк. 10]. Можна припустити, що таку сценку Ю. Павлович міг спостерігати в танцювальних салонах України дореволюційної доби, тому зобразив її з натури.

Деякі цікаві факти щодо розкриття досліджуваної теми знаходимо в оповіданні Олени Пчілки «Маскарад», опублікованому в часопису «Зоря». Героїні цього оповідання – київські дами, що явно належать до заможної верстви, готуючись до маскараду на Водохрище в клубі, шиють собі «доміно», а необхідні маски купують у «парикмахерській». За свідченням письменниці, на святі у «юрбі жадаючих втіхи» можна було побачити людей, вбраних «Мефістофелем», «черничкою», «туркенею», «українкою», «російською бояринею» тощо. Цікава деталь: маски не говорять, а «пищать», спотворюючи свої голоси, очевидно, для того, щоб не бути впізнаними [18]. Як і в згадуваному вище однойменному поетичному творі М. Лермонтова, у «Маскарад» Олени Пчілки обіграно сюжет любовного флірту, для якого анонімне спілкування під покровом маски створює найсприятливіше підґрунтя.

Зібрані нами факти підтверджують тенденцію до поступової демократизації такої специфічної форми святкової розваги як бали-маскаради, що тривалий час були привілеєм *beau monde* – «вищого світу».

Джерела та література

1. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 14-2, од. зб. 23.
2. *Багалеї Д. І., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования. – Харьков, 1912. – Т. 2.
3. *Вишенський І.* Твори. – Київ, 1986.
4. *Всеволодский (Гернгросс) В.* История русского театра. – Ленинград; Москва, 1929. – Т. 1.
5. *Григор'єв Г.* У старому Києві. – Київ, 1961.
6. Дуков Е. Бальная культура России XVIII – первой половины XIX века // Музыкальная академия. – 1996. – № 3–4.
7. *Иконников В.* Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. – Киев, 1904.
8. Киев в 1684–85 годах по описанию служилого иноземца Патрика Гордона. – Киев, 1875.
9. Киевлянин. – 1866. – 15 февраля.
10. *Колесникова А.* Бал в России XVIII – начала XX века. – Санкт-Петербург, 2005
11. *Курочкин О.* З ранньої історії балів-маскарадів // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку. Зб. наук. пр. – Рівне, 2012. – Вип. 18. – С. 26–31.
12. *Лермонтов М. Ю.* Полное собрание сочинений. Драмы и трагедии. – Москва, 1947. Т. 3.
13. *Лотман Ю. М.* Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XX века). – Санкт-Петербург, 1994.
14. *Лотман Ю., Успенский Б.* Новые аспекты изучения культуры Древней Руси // Вопросы литературы. – 1977. – № 3.
15. *Муравьева О. С.* Как воспитывали русского дворянина. – Санкт-Петербург, 1998.
16. *Нечуй-Левицький І. С.* Вечір на Владимирській горі // *Нечуй-Левицький І. С.* Зібрання творів : у 10 т. – Київ, 1967. – Т. 9.
17. *Нечуй-Левицький І. С.* Хмари // *Нечуй-Левицький І. С.* Зібрання творів : у 10 т. – Київ, 1965. – Т. 2.
18. *Олена Пчілка.* Маскарад // Зоря. – 1889. – Чис. 4. – С. 74–76.
19. *Струков Д.* Придворные маскарады в 1751 г. // Русская старина. – 1891. – № 10.
20. *Честерфилд.* Письма к сыну. Максими. Характеры. – Ленинград, 1971.
21. Южно-русский город в начале текущего столетия. Из дневных записок А. С. Пишчевича // Киевская старина. – 1886. – № 1.
22. *Becker-Huberti M.* Lexikon der Bräuche und Feste. – Freiburg; Basel; Wien, 2007.

SUMMARY

Masquerade - a fancy-dress masked ball – has come into existence as an aristocratic version and an antithesis to medieval carnivals. The Middle Ages is a contradictory period, which can be described as both the Dark Ages fraught with ferity and bigotry and as a singular civilization with its intrinsic etiquette, complicated symbolism, well developed system of ecclesiastical and secular rituals. People of that epoch brightly and keenly perceived the taste for life with perpetual waiting for the end of the world; they excelled in special emotional vulnerability and highly appreciated publicity and spectacular performances. Representatives of the йlite demonstratively laid the stress on their wealth and social status via their attire, valuables, magnificent cortiges, etc., while the poor were not ashamed of flaunting their misery and mendacity. Since the strengthening of feudal-state society, the essential differences between rich men and poor men had been becoming more and more apparent not only in the material mode of life but also in the sphere of satisfying the spiritual requirements and vital enjoyments. As historical sources witness, the earliest masked meetings of nobility, not mixed with a crowd of commoners, take place at regal courts in France, Spain, Italy and Poland, mainly in the course of carnival hilarity.

The article gathers the facts that affirm the trend to the gradual democratization of such a peculiar form of festive amusement as masked balls, which for a long time were a perquisite of *beau monde* – the high life.

Keywords: masquerade, mask, carnival, Shrovetide, dances, amusement.